

La restauració de monuments megalítics al segle XIX i a l'actualitat a la serra del Corredor: els dòlmens de Pedra Gentil i de Ca l'Arenes

Daniel Daví, Imma Bassols, Toni Lou
i Robert Lleonart
Secció Arqueològica del Museu de Mataró

Resum

Durant l'any 2007 s'ha restaurat totalment el dolmen de Ca l'Arenes de Dosrius, que es trobava amb la major part de les lloses inclinades o caigudes. Els treballs han permès aixecar de nou el dolmen tal com devia ser a la prehistòria, amb l'ajut de les dades recollides durant l'excavació prèvia de l'indret. El resultat ha estat espectacular i la seva visita permetrà conèixer les diverses parts que formaven aquest dolmen. Es fa la comparació d'aquesta intervenció amb la restauració, fa 152 anys, del proper dolmen de Pedra Gentil de Vallgorguina, basada en els coneixements que es tenien en aquell moment d'aquesta mena de monuments, i que es pot considerar la primera restauració de què es té notícia d'un dolmen a Catalunya.

Paraules clau

Dòlmens, Ca l'Arenes, Pedra Gentil, restauració, serra del Corredor

Resumen

La restauración de monumentos megalíticos en el siglo XIX y en la actualidad en la sierra del Corredor: los dólmenes de Pedra Gentil y de Ca l'Arenes

En el año 2007 se ha restaurado totalmente el dolmen de Ca l'Arenes de Dosrius, que se encontraba con la mayor parte de las losas inclinadas o caídas. Se ha levantado nuevamente el dolmen tal y como debía de ser en la prehistoria, con la ayuda de la información recogida mediante su excavación previa. El resultado ha sido espectacular y su visita permitirá conocer las distintas partes del dolmen. Se compara la presente intervención con la restauración, hace 152 años, del cercano dolmen de Pedra Gentil de Vallgorguina, basada en el conocimiento que se tenía en aquella época de este tipo de monumentos, y que se puede considerar la primera restauración de un dolmen en Cataluña de la que se tiene noticia.

Palabras clave

Dólmenes, Ca l'Arenes, Pedra Gentil, restauración, sierra del Corredor

Summary

The restoration of megalithic monuments in the 19th century and today in the Corredor: The dolmens of Pedra Gentil and Ca l'Arenes

In 2007 the dolmen of Ca l'Arenes de Dosrius, which was near a state of ruin, was fully restored. The work allowed the dolmen to be erected again as in prehistoric times with the help of information compiled during the previous excavation of the site. The result is extraordinary, and enables visitors to discover the various parts that made up this dolmen. This intervention was compared with the restoration conducted 152 years ago to the Pedra Gentil dolmen in Vallgorguina, based on the knowledge of this type of monument that was available at that time. It is deemed to be the first known restoration of a dolmen in Catalonia.

Keywords

Dolmens, Ca l'Arenes, Pedra Gentil, restoration, Corredor

Introducció

Un conveni entre el Museu de Mataró i la Diputació de Barcelona ha permès la restauració del dolmen de Ca l'Arenes de Dosrius, situat dins del Parc Natural del Montnegre i el Corredor, durant els mesos de juny i juliol de 2007. Els treballs han estat coordinats pels sotasignants d'aquest article.¹

Ara fa 152 anys, pel maig de l'any 1855, el propietari de Can Pradell de la Serra va costejar la restauració del dolmen de Pedra Gentil de Vallgorguina, situat a prop de Ca l'Arenes i dins del mateix parc natural. Aquest fet ens ha incentivat a presentar aquest treball, també com a reconeixement a Josep Pradell de la Serra, que va dur a terme la primera restauració d'un dolmen a Catalunya de què tenim notícia. Gràcies a aquest fet, ara disposem de dos monuments megalítics a l'abast de tothom que, tot i que amb criteris de restauració ben diferents, reflecteixen cadascun d'ells el moment històric que els va treure del seu estat d'enrunament i degradació.

Abans de tractar sobre la restauració d'ambdós dòlmens, mirarem d'esbrinar quin era l'estat del coneixement sobre el megalitisme durant el segle XIX a casa nostra, per poder entendre millor el context en què Josep Pradell es trobava quan va decidir restaurar el dolmen de Pedra Gentil.

El coneixement dels dòlmens durant el segle XIX

Els primers monuments megalítics catalans es van donar a conèixer relativament tard, a partir de la dècada dels anys setanta del segle XIX.² Quan això

1. La direcció va anar a càrrec d'Imma Bassols.

La restauració es va dur a terme amb l'ajut d'Ernesto Salazar, José i Ángel, contractats per Eurocatalana de Serveis, i de l'aparellador Antoni Rosiñol. Per a l'aixecament de les lloses es va disposar de l'ajut de maquinària pesada conduïda per Xavier Guinart. També hi van intervenir Segimon Costa i els seus ajudants del parc natural en diverses feines auxiliars. A tots ells els agraim la seva excel·lent predisposició i professionalitat. També agraim al director del Parc Natural del Montnegre i el Corredor, Antoni Bombí; a Joaquim Garcia del Patronat Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Mataró, i a Joan Manel Riera, Gemma Conesa i Lluç Riera de Ca l'Arenes, la seva col·laboració en tot moment.

2. Això és pel que fa al Principat, atès que anteriorment ja s'havien publicat alguns dòlmens de la Catalunya Nord.

Figura 1. Foto de Can Pradell de la Serra (Vallgorguina) feta l'any 1918 per Antoni Gallardo i Garriga (Arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya).

va succeir, ja feia molts anys que s'havien publicat monuments megalítics d'altres països, de manera que alguns autors parlaven de Catalunya com un indret on no se n'havien construït mai. El menhir de la Pedra del Diable de Pau (Garrotxa) es donà a conèixer l'any 1872, així com també, durant el mateix any i en una altra publicació, el dolmen de Senterada (Pallars Jussà) esmentat per Moner (SANPERE i MIQUEL, 1881); es tractava dels primers monuments megalítics descrits del Principat. Dins del grup megalític del Maresme-Vallès Oriental, el dolmen de la Pedra Gentil de Vallgorguina es va publicar per primera vegada l'any 1878, mentre que els propers monuments megalítics de Pedra Arca (Vilalba Sasserra) i de Pins Rosers (Cardedeu) es van publicar al seu torn l'any 1879. Aquests vestigis del Vallès Oriental s'inclouen dins dels primers monuments megalítics

Figura 2. Esgrafiat de la façana de Can Pradell de la Serra.

catalans descrits, fet que segurament es deu a la seva proximitat a Barcelona.

La hipòtesi de les taules de sacrificis celtes

Durant bona part del segle XIX es va creure que els monuments megalítics eren obra dels celtes, fet potser degut al fet que els exemples més espectaculars es trobaven a Bretanya i a les illes Britàniques, on històricament se sabia que s'hi havien establert aquests pobles. A Catalunya, els primers dòlmens publicats s'atribuïen també a aquesta cultura: el menhir de la Pedra del Diable de Pau (VAYREDA, SADERRA, 1872), i el dolmen de Senturada, donat a conèixer per Moner el mateix any 1872. Aquest autor veia a la coberta del sepulcre megalític reguerons per on s'escolaria la sang de les víctimes en rituals druídics (MONER, 1872). Més tard, SANPERE I MIQUEL (1881) va referir aquesta informació en el seu treball.³

L'any 1876 ANTONI DE BOFARULL descrivia així el dolmen que es trobava al camí de Santpedor a Moia: «*Como indudablemente célticos, pueden citarse primero, un dolmen que pocos años ha se conservaba en el camino que va de San Pedor á Moyá, cerca del meson de la Grossa, consistente en tres grandes pedruscos que sostenian otro en forma de tabla, agujereado hácia el centro para recoger la sangre de la víctima en los sacrificios cruentos; y luego varios menhirs...*». D'aquestes descripcions, se'n desprèn la interpretació com a taula de sacrificis de la cultura celta.

La hipòtesi dels celtes i de les taules de sacrificis va decaure al cap de pocs anys. JOAQUIM VAYREDA i JOSEP SADERRA (1878) afirmaven encertadament que aquesta mena de monuments són d'origen funerari. JOAQUIM MERCADER DE BELL-LLOC (1879), quan descrivia el cromlec de Pins Rosers, defensava que es tractava d'un monument megalític, i deia expressament que no pertanyia a la cultura celta. SANPERE I MIQUEL (1881) en refusava la hipòtesi quan citava els monuments megalítics de Pedra Arca, Pins Rosers i Pedra Gentil, dient que «*por su proximidad determinan una región dolmínica, que por su vecindad con Barcelona alejan la idea de una punta hecha por los celtas en*

nuestra tierra, esto dentro de la hipótesis de ser los celtas los constructores de los dólmenes, ya que de la estancia ó conquista de Cataluña por los celtas no tenemos autor antiguo, ni descubrimiento alguno ni antiguo ni moderno que lo pruebe».

CARRERAS I CANDI també va insistir a eradicar una hipòtesi tan arrelada. L'any 1903 escrivia: «La suposició de que los dòlmens fossen pedres destinades als sacrificis al mitj dels boscos, està ja tant rebutjada de tots los arqueòlechs, que no cal més ocupar-se'n». I l'any 1905 es refermava: «*No es necesario ya rebatir la hipótesis equivocada, que se ha consignado por largo espacio de tiempo en la historia, de que eran, los dólmenes, altares destinados á sacrificios en las antiguas religiones de los aborígenes*».

Josep Pradell de la Serra: una breu ressenya biogràfica

Josep Pradell i Cuch va néixer a Vallgorguina el 28 de gener de 1815. Els seus pares eren Josep Pradell i Gel, de Vallgorguina, i Antònia Cuch, natural de Cànoves. Per part del seu pare descendia d'una antiga nissaga de propietaris del mas Pradell de la Serra. Va tenir tres germans: Maria, Francesc i Joan. El 3 de març de 1875 va morir de mort natural, a l'edat de seixanta anys, i fou enterrat al cementiri de Santa Eulàlia de Tapioles, propera al mas i que llavors corresponia a la parròquia de Palautordera. Del seu matrimoni, en coneixem dos fills: Pau, nascut l'any 1847, i Josep. El primer es va casar amb Maria Vila, natural de Sant Esteve de Palautordera, i es va convertir a la mort del seu pare en propietari del mas.⁴

Sembla ser que Josep Pradell i Cuch es dedicava al transbordament en vaixell des de Barcelona fins a Mallorca (MERÍN, 2005). Va ser regidor de l'Ajuntament de Vallgorguina a finals de 1851, i alcalde entre el 14 de gener de 1852 i el 28 de juliol de 1853. En aquells anys hi havia una preocupació per la quantificació dels béns immobles rústics i urbans i dels caps ramaders repartits entre les diverses propietats. En l'amillament de 30 de desembre de 1853 Josep Pradell hi consta com a propietari de terres de regadiu, terres de secà, bosc de suro, bosc de const,

3. Un exemplar de l'opuscle de Moner, que és difícil de trobar en biblioteques i arxius, es pot consultar a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

4. Aquestes dades s'han extret dels llibres parroquials de Sant Andreu de Vallgorguina, dipositats a l'Arxiu Diocesà de Barcelona.

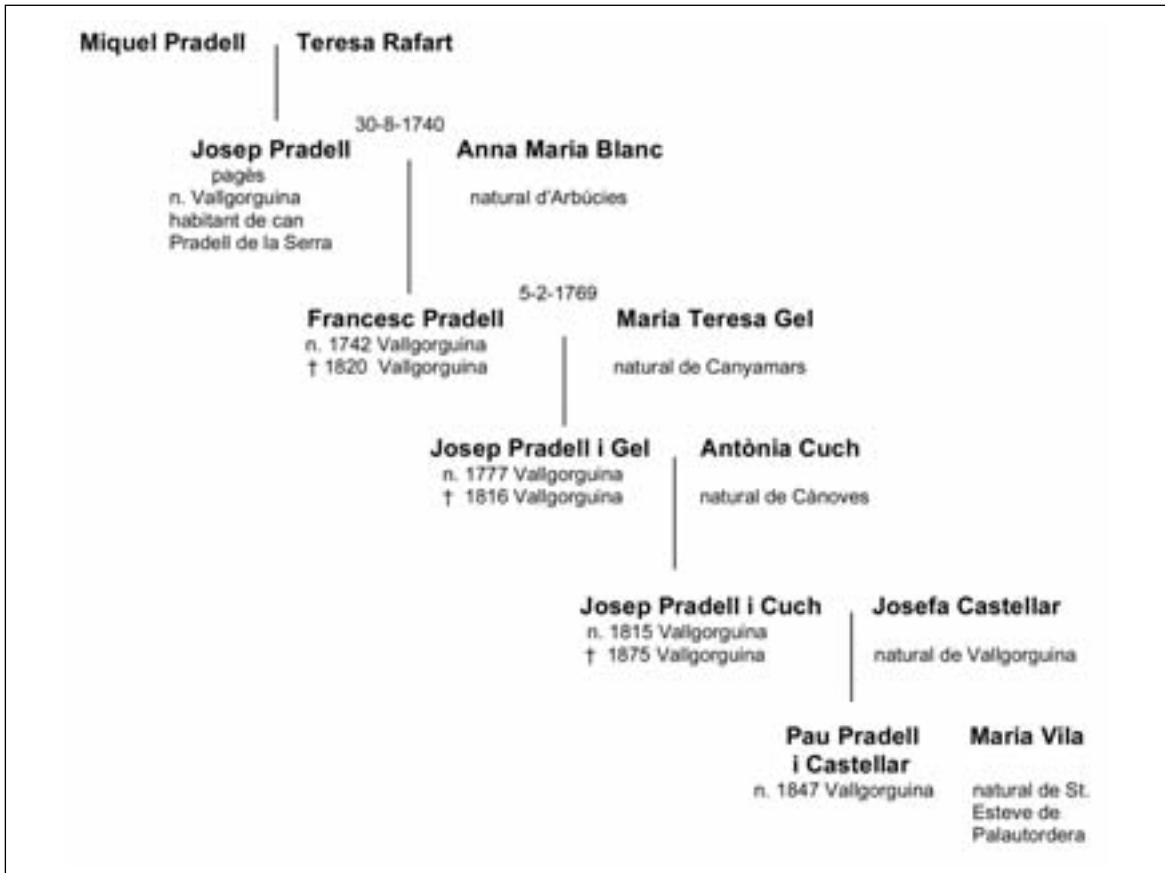

Figura 3. Taula genealògica d'ascendents de Pau Pradell i Castellar.

pollancreda, vinya, bosc de fageda, erms, altres, casa de poble, casa al camp, dos bous, una mula i dos porcs. El total de liquidació (producció íntegra menys despeses) donava 12.593,84, quantitat que representava el 10,66 per cent de tot el municipi, cosa que ens indica el poder econòmic que arribà a assolir. El seu fill Pau va esdevenir a la seva vegada alcalde en el bienni 1879-1881.⁵

En aquella època la casa tenia una gran producció, i va arribar a tenir una dotzena de persones que treballaven la terra i grans extensions de boscos. Gràcies a això, els seus hereus van tenir un nivell de vida benestant, ja que els nois es van dedicar a la medicina i la farmacologia (MERIN, 2005).

Els seus esforços van anar encaminats a una intensa activitat constructiva. Ens consta que va refer l'antic mas Pradell de la Serra, va construir el pont dit de Can Pradell de la Serra l'any 1868 i va remodelar l'església de Santa Eulàlia de Tapioles. Va fer decorar amb pintures de caràcter geogrà-

fic i historicista la sala principal de la casa: unes eren dedicades als descobridors d'Amèrica (Colom, Pizarro i Magallanes), mentre que d'altres representaven Can Pradell i diverses ciutats del món (Sant Petersburg, el Caire i Betlem) (MERIN, 2005). La reforma de l'església de Santa Eulàlia de Tapioles degué consistir en la construcció del campanar, d'un cementiri d'obra i en la reforma de la façana, cosa que li donà l'aspecte actual. Es va decorar per l'exterior amb esgrafiats, avui dia molt perduts, similars als del mas Pradell.

Restauració del dolmen de Pedra Gentil

Cap al mes de maig de l'any 1855 Josep Pradell va restaurar aquest dolmen per l'estat de degradació en què es trobava. Es tracta de la notícia més antiga que conservem de la restauració d'un dolmen català, i el fet és encara més meritori si considerem que aleshores no hi havia cap ressenya científica publicada sobre monuments megalítics del Principat, ja que aquestes, tal com hem ex-

5. Dades extretes de diversos documents conservats a l'Arxiu Municipal de Vallgorguina.

posat, començaren a aparèixer disset anys més tard. Josep Pradell devia conèixer quelcom sobre dòlmens per algun article o llibre que deuria parlar d'altres monuments peninsulars o europeus, o bé es devia assessorar per algun erudit, ja que els autors del Cercle Artístic d'Olot van saber que no s'havia dedicat mai a l'estudi de l'arqueologia.

Figura 4. Litografia del dolmen de Pedra Gentil publicada per Vayreda i Saderra l'any 1878.

L'única informació que tenim d'aquest fet tan notable per a l'època és l'article que va publicar el Centre Artístic d'Olot l'any 1878, en el qual es diu que Josep Pradell va fer una despesa més que regular el maig de 1855 per tal de tornar al seu estat original la pedra superior, que s'havia partit d'antic en dues parts, una de les quals es trobava caiguda a terra (VAYREDA, SADERRA, 1878).

Els membres del Centre Artístic d'Olot van visitar el dolmen gràcies a l'amabilitat de Pau Pradell, propietari en aquell moment del mas i fill de Josep Pradell, que feia pocs anys que havia mort. Ell devia explicar-los tot allò que coneixia del dolmen i que sortosament van publicar. També els va comentar que antigament el dolmen era conegut amb el nom de Pedra Gelada, cosa que constava en unes capitulacions matrimonials. Aquest fet ha servit de base a algun estudiós per defensar la hipòtesi del trasllat del dolmen fins a l'indret actual, on aquest s'hauria reconstruït. Per la seva part, Esteve Travesa i Pradell de Vallgorguina, que estava emparentat amb Pau Pradell i el va conèixer personalment, afirma que aquest no li va comentar mai res sobre aquest suposat trasllat.⁶

6. Segons l'entrevista a Esteve Travesa i Pradell, publicada l'any 1993 dins la revista *Persones de Vallgorguina*, editada per l'Ajuntament de Vallgorguina.

Quan el seu pare va aixecar de nou el dolmen Pau deuria tenir vuit anys, edat suficient per poder recordar l'esdeveniment, i a més deuria disposar d'explicacions de primera mà gràcies al seu pare. És millor creure, per tant, que el dolmen es troba al seu lloc original.

No conservem cap documentació detallada de com va anar la restauració. Pel resultat de la intervenció que ens ha arribat fins avui sembla que Josep Pradell va dirigir els seus esforços a restituir la gran llosa de coberta al seu lloc, utilitzant les altres pedres més petites del dolmen per tal de sustentarla. Es va anivellar la coberta posant pedres més petites al damunt de les lloses que feien de suports verticals. D'aquesta manera, es va donar al dolmen l'aspecte d'una taula sustentada a distàncies regulars per pedres aïllades que feien la funció de pilars, sense deixar l'entrada de la cambra que com a sepulcre megalític havia de tenir en el seu origen. Un dels motius per reconstruir-lo d'aquesta manera deuria ser que la pedra de coberta estava partida pel mig, de manera que deixar un llarg espai sense recolzament podria comportar la caiguda d'una part de la coberta, tal com ha apreciat Jaume López (1989).

És possible que algunes de les lloses no formessin part del monument megalític original. Si fem una comparació amb altres dòlmens propers, hi trobem a faltar les grans lloses que solen constituir la cambra funerària i que són més grans que les del corredor i el cromlec. Són lloses que normalment no desapareixen en els posteriors expolis de pedres, perquè són de grans dimensions i estan molt ben clavades. Als picapedrers els era més fàcil d'endur-se les lloses del corredor, que eren més petites, i les cobertes, si les podien partir.

Avui dia el dolmen no respon a cap tipologia coneguda i no podem saber quin aspecte tenia

Figura 5. Dolmen de Pedra Gentil (Vallgorguina).

durant la prehistòria. En canvi, la reconstrucció en forma de taula encaixava bé en la idea preconcebuda que es tenia en aquell moment d'un lloc per al ritual de sacrificis. Ja hem comentat en un altre apartat com els primers autors que parlen d'aquesta mena de monuments a casa nostra, entre els anys 1872 i 1876, els consideren celtas, com a taules de sacrificis, i que aquesta hipòtesi no es comença a abandonar fins al 1878. Cal creure, doncs, que uns anys abans, el 1855, quan Josep Pradell va reconstruir el dolmen, la hipòtesi celta era plenament vigent. Es pot considerar, per tant, que es tracta més d'un monument del segle XIX construït amb les pedres d'un antic dolmen que no pas d'una construcció prehistòrica en el seu estat original.

Que la restauració encaixava bé en allò que hom esperava d'un dolmen ho prova el fet que va ser ben considerada a la seva època, tal com podem veure en la valoració positiva que en fan els diversos autors que a finals del segle XIX parlen del monument.

Restauració del dolmen de Ca l'Arenes

El dolmen va ser descobert per Joan Manel Riera l'any 1997 i es va excavar durant els anys 2006 i 2007. Mentre s'efectuaven els treballs es van anar enretirant diverses lloses caigudes fora de l'àrea d'excavació per tal de reintegrar-les posteriorment al seu lloc original. L'inici de la restauració va tenir lloc una vegada excavada la totalitat de la cambra i bona part de l'exterior, durant el mes de juny de 2007.

Si bé per a la restauració un dels elements clau va ser la informació de l'estructura que ens va proporcionar la mateixa excavació, cal considerar que un altre factor que també hi va incidir va ser el coneixement que disposem avui dia de les estructures dolmèniques i que la comunitat científica ha anat publicant. A Catalunya, entre els treballs de síntesi de Lluís Pericot de 1925 i el recent i extens estudi de Josep Tarrús de 2002, hi ha un degotall d'articles de diversos especialistes que han ajudat a comprendre millor l'arquitectura dolmènica.

La fase de restauració es va iniciar per les lloses laterals de la cambra. Aquestes es trobaven tan inclinades i basculades que es va fer del tot necessari aixecar cada pedra amb l'ajut de maquinària pesada per tal de deixar-les dretes de

Figura 6. Dolmen de Ca l'Arenes a l'inici de l'excavació.

Figura 7. Restauració de la cambra funerària del dolmen de Ca l'Arenes.

Figura 8. Restitució de la coberta del dolmen de Ca l'Arenes.

nou. Immediatament es falcaven amb pedres petites i es consolidaven amb morter de calç. Aquest procés es va iniciar en el lateral oest, per continuar amb l'est i finalitzar amb les lloses que feien de brancal de l'entrada. Una vegada enllestida la cambra, es van restituir al seu lloc les dues lloses de paviment del seu interior, que es van

Figura 9. Vista frontal del dolmen de Ca l'Arenes una vegada finalitzada la restauració.

Figura 10. Dolmen de Ca l'Arenes des de l'interior, amb la llosa porta a la dreta.

Figura 11. Dolmen de Ca l'Arenes amb el túmul a primer terme després de la restauració.

enganxar amb morter de calç, ja que estaven trencades.

També es va procedir a recuperar una part del corredor, posant de nou al seu lloc un gran bloc de pedra que en iniciar l'excavació es trobava a l'exterior de la cambra, en línia amb les lloses del lateral est. Per tal de completar el corre-

dor al costat oposat, es va posar una llosa que es trobava caiguda uns metres al davant del dolmen i que creiem que en podia haver format part perfectament. És l'única llosa que s'ha restituit de manera dubtosa, però versemblant, si tenim en compte la tipologia del dolmen que l'excavació va aclarir.

La col·locació de la coberta va esdevenir una de les fases més delicades. A l'inici de l'excavació tan sols una part de la llosa de coberta restava *in situ*, caiguda dins de la cambra. Quan es va treure fora de l'àrea d'excavació amb l'ajut de maquinària pesada, es va trencar a causa del seu enorme pes per una esquerda que hi havia al bell mig. Les dues parts es van tornar a unir amb resina epoxi, amb el reforç d'unes tiges d'acer inoxidable galvanitzat que queden totalment amagades a l'interior de la pedra. Una vegada consolidada la llosa, es va mirar si encaixava amb els altres fragments de coberta que es van trobar dispersos pel túmul i més enllà. D'aquesta manera, es va veure que encaixava perfectament amb un altre gran fragment de llosa que es trobava caigut davant mateix de l'entrada al dolmen. Per la seva part, també es van enganxar entre si tres trossos més petits de llosa de coberta. Totes aquestes unions es van fer amb el mateix sistema de tiges i resina epoxi ja descrit. El resultat final va ser la restitució de gairebé la totalitat de la llosa de coberta, de la qual es conserven dues grans peces formades a la vegada, com hem dit, per diversos trossos units, i que malauradament no van encaixar entre si perquè faltaven uns petits fragments que no vam trobar.

Va ser un fet inusual que es recuperés, durant la fase d'excavació, la llosa original que feia de porta mòbil d'entrada a la cambra funerària. Vam decidir deixar-la a l'interior de la cambra, al lateral oest i a tocar de l'entrada, fixada amb dues tiges d'acer inoxidable per tal d'evitar-ne el desplaçament.

Finalment, i després d'excavar el túmul de terra i pedres situat al costat oest del dolmen, aquest es va consolidar afegint-hi una nova capa de pedres amb sorra barrejada amb morter de calç. El cromlec, que originàriament tenia la funció de contenir les terres del túmul, estava format per lloses i blocs de pedra, que es trobaven caiguts *in situ* descrivint un semicercle. Les pedres es van aixecar de nou, amb la qual cosa es va deixar encara més visible el límit del túmul.

Pel costat est, el túmul no era gaire visible perquè el mateix nivell del terreny natural és més

elevat. Tan sols es van trobar unes grans pedres sense treballar, a tocar de l'exterior de la cambra i alineades amb aquesta. Les pedres es van desplaçar per tal d'excavar al dessota, de manera que un cop reomplerta de terra i pedres de nou la zona excavada, es van retornar al seu lloc.

Conclusions

Els dòlmens de Pedra Gentil i de Ca l'Arenes es troben relativament a prop, en una situació similar sobre els vessants de la serra del Corredor que es dirigeixen vers la depressió prelitoral, i corresponen al mateix entorn cultural neolític. Tanmateix, el seu estat de conservació actual respon a dues maneres diferents d'entendre una restauració arqueològica. La primera es va fer tal com s'entenia un dolmen a meitat del segle XIX, com a taula de sacrificis de la cultura celta. Es tracta de la primera restauració d'un dolmen a Catalunya de què es té constància, en una època en què la ciència arqueològica estava tot just als seus inicis. En aquest sentit, està en consonància amb la restauració d'edificis històrics com ara l'emblemàtic monestir de Ripoll, reconstruït tal com es pensava al segle XIX que havia de ser un edifici romànic. Avui dia no sabem com era originàriament el dolmen de Pedra Gentil. No ens consta que es fessin excavacions arqueològiques per tal de restituir el dolmen amb objectivitat, sinó que la reconstrucció es va fer a partir d'una idea prefixada. Avui dia hem d'entendre més aquest dolmen com una construcció del segle XIX que no pas com un autèntic monument megalític.

El dolmen de Ca l'Arenes és producte d'una restauració de començaments del segle XXI, que ha prioritzat l'ús de la informació que aporta una acurada excavació arqueològica. La documentació que se n'ha extret, amb nombroses plantes, seccions i fotografies de tot el procés, converteix la restauració en reversible, i la seva publicació detallada donarà totes les dades tant de l'excavació com del procés de restauració i dels materials

emprats, que pot ser útil per a futurs agençaments del dolmen.

Bibliografia

CARRERAS, F. (1903): *Excursió als orígens de la Riera d'Argentona. Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Any XIII, octubre de 1903, núm. 105.

CARRERAS, F. (1905): *Dólmenes en Piñana y Vilasar*. Miscelánea Histórica Catalana. Serie I. Barcelona.

BOFARULL, A. DE (1876): *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña. Tomo I. Época primitiva: Celtas, Griegos, Fenicios y Cartagineses. Dominación Romana. Dominación Goda*. Barcelona.

LÓPEZ, J. (1989): *Les bruixes de Vallgorguina i el dolmen de «Pedra Gentil»*. Vallgorguina.

MERCADER, J. (1879): «Descripció de dos Monuments megalítics, cromlechs, cercols de pedra ó túmulus de la segona època de la edat de la pedra polida, segons los mes moderns autors», dins *La Renaixensa*. Revista catalana. Any IX, tom I. Barcelona.

MERÍN, J. M. (2005): *Estudio histórico, constructivo y patológico de la masía Can Pradell de la Serra*. Projecte de final de carrera (Arquitectura tècnica). Universitat de Girona. Escola Tècnica Superior. Inèdit.

MONER, J. M. DE (2005): *Dos monumentos druidicos sítos en el distrito municipal de Senterada, partido de Tremp en la provincia de Lérida*. Fonz.

SANPERE, S. (1881): «Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos», dins *Revista de Ciencias Históricas*, vol. II.

VAYREDA, J. i SADERRA, J. (1872): «Monumento celta. La Piedra del Diablo (cercañas de Olot)», dins *La Ilustración de Madrid*. Revista de política, ciencias, artes y literatura. Any III, núm. 52. Madrid, 29 de febrer de 1872.

VAYREDA, J. i SADERRA, J. (1878): *Breve reseña, de los descubrimientos arqueológicos llevados a cabo por el Centro Artístico de Olot*. Olot.